

ЗДОБУТКИ ТА ВИКЛИКИ УКРАЇНИ У ПИТАННЯХ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES OF UKRAINE IN HUMAN RIGHTS ISSUES ON THE PATH TO EUROPEAN INTEGRATION

Тимошук О.Г., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін

Білоцерківський національний аграрний університет

У статті окреслені основні здобутки та виклики України щодо прав людини на шляху до європейської інтеграції та членства України в ЄС. Також у статті акцентується увага на підкресленні пріоритету прав та свобод особи перед обов'язками так як у сучасному світі визнається, що жодна держава не може існувати без дотримання прав людини, а самі ці права є неможливими без активного громадянського суспільства, яке відображає потреби індивідів у всіх аспектах їхнього життя. Підкреслюючи конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні, звертаємо увагу на особливостях свободи особи та природних правах, які є невід'ємними від народження. Так як конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні визначаються та гарантовані Конституцією України, це представляє собою інструмент для забезпечення повноцінного розвитку особистості, задоволення її інтересів та потреб, а також є втіленням можливості особи володіти, користуватися та розпоряджатися соціальними благами, передбаченими законом. Захист прав і свобод людини і громадянина є важливою рисою правової держави, і навіть у час війни в демократичній державі неможливо відмовитися від обов'язку забезпечувати права людини. З урахуванням фундаментального характеру цієї проблематики важливо регулювати її на конституційно-правовому рівні. Для забезпечення стабільності та успішної інтеграції України в правове поле світових цивілізованих країн ключовим є створення ефективної судової влади. Проблема гарантування основних прав і свобод людини, особливо у соціальній сфері, виникає через нечітке визначення областей їх застосування та відсутність чіткої відповідальності держави перед громадянами та окремими особами. Важливою відзначено, що гідне життя може бути забезпечено лише за рівних умов для всіх, і конституційно-правове регулювання в суспільстві є необхідним для гарантії захисту прав та свобод громадян, збереження стабільності та сприяння економічному та соціальному розвитку.

Ключові слова: права людини, європейська інтеграція, ЄС, міжнародні стандарти, демократичний правовий режим.

The article outlines the main achievements and challenges of Ukraine regarding human rights on the way to European integration and Ukraine's membership in the EU. The article also focuses on emphasizing the priority of individual rights and freedoms over obligations, as in the modern world it is recognized that no state can exist without respect for human rights, and these rights themselves are impossible without an active civil society that reflects the needs of individuals in all aspects of their lives. Emphasizing the constitutional guarantees of the rights and freedoms of a person and a citizen in Ukraine, we draw attention to the peculiarities of personal freedom and natural rights, which are inalienable from birth. Since the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen in Ukraine are defined and guaranteed by the Constitution of Ukraine, it is a tool for ensuring the full development of an individual, satisfaction of his interests and needs, as well as the embodiment of the individual's ability to own, use and dispose of social benefits provided for by law. Protection of the rights and freedoms of a person and a citizen is an important feature of a legal state, and even in times of war in a democratic state it is impossible to waive the duty to ensure human rights. Taking into account the fundamental nature of this problem, it is important to regulate it at the constitutional and legal level. To ensure the stability and successful integration of Ukraine into the legal field of the world's civilized countries, the creation of an effective judiciary is key. The problem of guaranteeing basic human rights and freedoms, especially in the social sphere, arises due to a vague definition of their areas of application and lack of clear responsibility of the state to citizens and individuals. It was noted as important that a decent life can be ensured only under equal conditions for all, and constitutional and legal regulation in society is necessary to guarantee the protection of the rights and freedoms of citizens, to maintain stability and promote economic and social development.

Key words: human rights, European integration, EU, international standards, democratic legal regime.

Протягом останніх років українське суспільство зазнало значних змін, зокрема відбулися трансформації в духовних, культурних та політичних цінностях. Водночас, проблема протистояння моральних цінностей в українському суспільстві стає все більш актуальною. Європейські цінності – демократія, терпимість, права людини – стоять у протиставленні до російського світогляду. Конфлікт в Україні, спровокований актом агресії росії у березні 2014 року та повним масштабом у лютому 2022 року, суттєво вплинув на ситуацію з прав людини не лише в самій Україні, а й в країнах-членах Європейського Союзу. Цей вплив виявляється у багатьох напрямках. Це і захист військових біженців з України, це і вплив конфлікту на права людини загального населення країн-членів ЄС, який виникає як з економічних або соціальних труднощів, спричинених конфліктом, так і з обмежувальних заходів, прийнятих країнами-членами ЄС відповідно до конфлікту [1, с. 206]. Важливо розуміти, що права людини є ефективним інструментом обмеження публічної влади, що запобігає її довільній дії. Ця особливість робить права людини характерною рисою демократичного державно-правового режиму, у відміню від авторитарних та тоталітарних режимів, які не визнають природний характер цих прав і пов'язують їх із власною волею.

У авторитарних режимах права людини піддавалися повному контролю державних органів. У нашій країні нормативно-правове закріплення прав і свобод людини та громадянина відповідає високим міжнародно-правовим стандартам. Оскільки особа в Україні визнається найвищою соціальною цінністю, змінюються ролі та співвідношення структурних елементів правового статусу громадянина. У цьому контексті наголошується на підкресленні прав та свобод особи, які стають пріоритетними перед обов'язками. Сучасний світ визнає, що жодна держава не може існувати без дотримання прав людини, а самі ці права неможливі без громадянського суспільства, яке відображає потреби індивідів у всіх аспектах їхнього життя. Підкреслюючи конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні, науковці акцентують увагу на особливостях свободи особи, зачіпаючи тему природних прав, які невід'ємні від народження. Загалом, Конституція України закликає до рівності конституційних прав та свобод, а також підкреслює, що перед законом всі люди є рівними. Конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні є визначеними та гарантованими Конституцією України, вони представляють собою засіб забезпечення повноцінного розвитку особистості, задоволення її інтересів та потреб, а також є втіленням

можливості особи володіти, користуватися та розпоряджатися соціальними благами, передбаченими законом. Захист прав і свобод людини і громадянина є ключовою ознакою правової держави. Навіть у воєнний час у демократичній державі неможливо відмовитися від обов'язку забезпечувати права людини. З урахуванням фундаментального характеру цієї проблематики важливо регулювати її на конституційно-правовому рівні. Відповідно до статті 3 Конституції України, держава має обов'язок забезпечувати права людини, що визначає напрямок її діяльності та функціональну спрямованість. Держава несе відповідальність за реалізацію та утвердження прав людини. Отже, воєнний стан не може використовуватися для відмови від обов'язку забезпечення прав людини. Конституція України також містить положення, що визначають особливості реалізації окремих прав людини в умовах воєнного стану.

Конституція України повністю гарантує права і свободи, надаючи механізм їх захисту та забезпечення. З огляду на введення військового стану в державі виникає необхідність встановлення зв'язку та чіткої взаємодії між усіма органами державної влади та посадовими особами під час виконання ними обов'язків. Аналізуючи права людини в умовах воєнного стану, М. Корнієнко робить висновок, що введення воєнного стану не може використовуватися як підстава для відмови від обов'язку забезпечення прав людини. Вчений підкреслює, що Конституція України визначає особливості реалізації прав людини в умовах воєнного стану, які визначені у другому розділі Конституції України [2, с. 28].

Наголошуючи на необхідності та всезагальності прав людини і громадянина, вчені вказують, що захист цих прав є основою демократичного суспільства та сприяє справедливому та гармонійному розвитку. Права людини отримали особливе значення в Україні внаслідок вторгнення країни-агресора, рф, яка порушує основне право людини – право на життя, нехтуючи міжнародними нормами та правилами. У цьому контексті Україна повинна вжити максимальних зусиль для забезпечення прав і свобод громадян та ефективної діяльності своїх органів, спрямовуючи їхні зусилля на чітке та невідхідне виконання обов'язків у сфері гарантування прав людини і громадянина [3, с. 201].

Особливість терміну «права людини» визначається тим, що індивід володіє ними завдяки своєму статусу людської особистості, яку не можна відібрати ні при яких обставинах. Отже, ці права є невід'ємною частиною людської сутності. Загальна Декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права закріплюють цей основний етичний принцип у визнанні «гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, та їхніх рівних і невід'ємних прав». Отже, це відображає принцип універсальності прав, включаючи рівність перед законом та рівний захист закону, який є фундаментальним принципом міжнародних норм у сфері прав людини. Особливо важливо, щоб держави дотримувалися прав людини у відношенні всіх осіб під їхньою юрисдикцією. Принцип універсальності та невід'ємності прав всіх осіб є стійко закріпленим у міжнародному праві, що стосується прав людини. Третій пункт преамбули Загальної Декларації прав людини стверджує, що влада повинна захищати права людини, щоб особа не вдавалася до повстання проти тиранії та пригнічення [4]. Це означає, що для забезпечення повного користування особою своїми правами, ці права повинні бути ефективно захищені внутрішньодержавними правовими системами. Таким чином, принцип влади закону може бути охарактеризований як всеосяжний принцип в галузі захисту прав людини, оскільки там, де цей принцип не дотримується, повага до прав людини стає ілюзією. Цікаво відзначити, що згідно із статтею 3 Статуту Ради Європи [5] «будь-який член Ради

Європи визнає принцип верховенства права». Отже, цей основний принцип є юридично обов'язковим для держав-членів цієї організації, що також впливає на прецедентне право Європейського суду з прав людини.

Договори з прав людини є юридичними угодами об'єктивного характеру, оскільки вони встановлюють загальні норми, які є однаковими для всіх держав-учасниць. Ці норми мають бути виконані державою-учасницею незалежно від того, як інші держави дотримуються аналогічних норм. Іншими словами, традиційний принцип взаємності не застосовується до договорів з прав людини. Два приклади нормотворчих договорів у сфері прав людини – це Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Міжнародне право в галузі прав людини значно впливає на розвиток внутрішньодержавного права, і національні суди все частіше посилаються на норми цього права та застосовують їх.

В сучасному контексті змін українського суспільства, які супроводжуються постійними трансформаціями в соціально-економічній, політично-управлінській та культурно-ідеологічній сферах, відзначається систематичним зростанням активності та збільшенням ролі інститутів громадянського суспільства. Взаємодія між інститутами влади та громадянського суспільства розглядається як ключовий елемент розвитку держави, її економічного потенціалу та обороноздатності. У цьому контексті важливо визначити фактори, які ускладнюють взаємодію між цими інститутами, та визначити шляхи їх вирішення [6, с. 88].

У рамках розгляду питань забезпечення прав людини в контексті євроінтеграційних процесів в Україні важливо відзначити гарантії належного функціонування європейського простору юстиції, свободи та безпеки, які мають забезпечити необхідний рівень правопорядку не лише на території кожної держави-члена Європейського Союзу та в усій міжнародній організації взагалі, але й на прилеглих територіях. Унікальність спільного простору юстиції, свободи та безпеки полягає в необхідності гармонійного поєднання його внутрішнього та зовнішнього аспектів. Внутрішній аспект передбачає об'єднання зусиль правоохоронних органів держав-членів Європейського Союзу для забезпечення внутрішньої безпеки та підтримки правопорядку в усьому Співтоваристві. З зовнішнього аспекту велике значення має співпраця ЄС із сусідніми країнами у сфері правоохоронних питань для розширення безпеки та правопорядку. Україні, яка має спільний кордон з ЄС, належить активно співпрацювати для забезпечення юстиції, свободи та безпеки. З огляду на необхідність забезпечення загальнодержавної безпеки та мінімізації загроз міжнародній безпеці, інтеграція України у глобальний безпековий простір та ефективне міжнародне співробітництво стають пріоритетними завданнями. Для цього важливо розробити ефективні управлінські механізми з метою нейтралізації негативних впливів, пов'язаних із зростанням злочинності, та забезпечити ефективний захист прав і свобод людини. Співпраця між ЄС та Україною у сфері правоохорони є ключовим інструментом для протидії злочинності та забезпечення безпеки на європейському правоохоронному просторі. Мета взаємодії між правоохоронними органами Європейського Союзу та України в умовах глобалізації злочинності полягає в посиленні міжнародного співробітництва у сфері правоохорони, вдосконаленні методів протидії злочинності та мінімізації негативних наслідків серйозних злочинів. Важливо розробити та впровадити системні заходи для запобігання загрозам правопорядку, громадської безпеки, прав та свобод людини і громадянина.

Аналіз досягнень України у сфері юстиції, свободи та безпеки в контексті співпраці з Європейським Союзом, таких як лібералізація візового режиму, боротьба з коруп-

цією, легалізація коштів та фінансування тероризму, свідчить про активну співпрацю ЄС з державами-партнерами, такими як Україна. У цьому контексті ключові завдання включають інтеграцію України в європейський правоохоронний простір, посилення інституційних можливостей ЄС та України в сфері юстиції, свободи та безпеки, а також розвиток регіонального співробітництва з державами-членами ЄС для протидії конкретним видам злочинів у прикордонних регіонах. Створення додаткових міжнародно-правових та організаційних гарантій для підтримання безпеки в Європі є важливим кроком. Також акцентується увага на розширенні діалогу щодо протидії новим викликам у безпеці та на пошуку спільних підходів до створення нової системи колективної безпеки в Європі. Додатково постає питання важливості оцінки різних аспектів злочинності, обговорення ключових статистичних даних та розроблення заходів протидії торгівлі людьми. Необхідно розробити програми спільного навчання працівників правоохоронних органів ЄС та України для обміну передовим досвідом і покращення співпраці на спільному кордоні. Також є потреба в посиленні належного управління та боротьбі з корупцією. Важлива участь України в міжнародних миротворчих операціях, антитерористичних діяльностях та багатосторонніх заходах з протидії глобальним і регіональним викликам. Вважаємо за необхідність також проведення інформаційних кампаній з правової освіти населення та реагування на злочини, а також надання допомоги постраждалим особам. Важливою є також роль сучасних технологій у боротьбі з кіберзлочинністю.

В цілому потрібно оновити договірну базу між Європейським Союзом та Україною, впровадити нормативно-правові акти та контроль якості співробітництва. Не менш важливим залишається питання моніторингу співпраці як засобу виявлення проблем та рекомендацій для підвищення ефективності цього співробітництва. Створення, розвиток і удосконалення ефективних механізмів у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, а також протидії дискримінації є завжди актуальним завданням для держав на національному рівні та міжнародних міждержавних організацій, зокрема ЄС.

Система норм і механізмів захисту прав і свобод людини в ЄС базується на різних документах, які мають як обов'язковий, так і декларативний характер. Договір про Євросоюз [7] містить положення щодо забезпечення прав людини. Стаття 2 заявляє, що Союз ґрунтується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини. Стаття 6 Договору про функціонування ЄС закріплює принцип поваги до основних прав і свобод людини, які визнаються Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод. Договір про функціонування ЄС визначає громадянство Союзу та пов'язані з ним права. В розділі 2 цього Договору розглядаються права громадян Євросоюзу на вільне пересування, участь у виборах та право голосу. Розділ 3 Договору про функціонування ЄС гарантує свободу пересування працівників, рівність в оплаті праці для чоловіків і жінок, а також захист прав людини через компенсацію завданих збитків. Рішення Суду ЄС визначають основні принципи захисту прав і свобод особи в Євросоюзі. До документів із декларативним характером слід віднести Декларацію основних прав і свобод та Хартію Співтовариства про основні соціальні права працівників.

Особливий статус в правовому полі ЄС належить Хартії ЄС основних прав 2007 р. [8], яка містить докладний каталог основних прав і свобод для кожної особи, що перебуває на території Євросоюзу. Цей каталог охоплює громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права. Навіть якщо Хартія має статус установчих договорів, вона не входить у їх склад. У вступі до Хартії зазначається, що в центрі діяльності Союзу стоїть людина

та її інтереси. На відміну від більшості міжнародних правових документів, де класифікація основних прав базується на суб'єктивних правах, у Хартії це робиться на основі цінностей, які вона захищає. Ці цінності включають людську гідність, свободу особи, рівність та солідарність. Права і свободи особи, які захищають ці цінності, закріплені у відповідних розділах (главах I–IV), зокрема, громадянстві та правосудді (глави V та VI). Комплекс основних прав і свобод особи може бути класифікований в різні категорії, такі як особисті права і свободи, політичні права і свободи, економічні, соціальні та культурні права, а також основні обов'язки, що супроводжуються гарантіями прав і свобод особи. Особисті права і свободи, зазначені у главах I і II, є природними правами, які належать кожній особі від народження. Ці права включають права на людську гідність, життя, цілісність особи, свободу і особисту недоторканність, повагу приватного і сімейного життя, захист персональних даних, шлюбу і створення сім'ї, свободу думки, віросповідання, висловлення та інформації, а також свободу пересування і вибору місця проживання.

Важливо відзначити, що повага та захист прав людини є однією з ключових сфер діяльності Європейського Союзу, відповідно до його установчих договорів та цілей. Країна, яка має намір приєднатися до ЄС, повинна відповідати Копенгагенським критеріям, ухваленим на засіданні Європейської Ради у червні 1993 року. Ці критерії включають стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини і захист меншин. Країни, що претендують на членство в ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії та верховенства права в своїх конституціях, але й впроваджувати їх у повсякденне життя. Конституції цих країн мають гарантувати демократичні свободи, такі як політичний плюралізм, свобода слова і свобода совісті. Важливо також встановлювати демократичні інститути та незалежні органи правосуддя для забезпечення нормального функціонування державних установ, проведення вільних і справедливих виборів, періодичної зміни правлячої парламентської більшості та визнання важливої ролі опозиції у політичному житті.

У Європейському Союзі відсутній єдиний механізм захисту прав людини, але національну систему захисту прав людини в державах-членах доповнює система захисту на рівні Євросоюзу. Крім того, захист прав і свобод людини реалізується через Раду Європи, учасницями якої є всі держави-члени Євросоюзу. Формування системи правових норм на рівні Євросоюзу, спрямованої на захист прав і свобод людини, має великий потенціал для подальшого розвитку. Політичні права і свободи тісно пов'язані з функціонуванням держави та європейських інтеграційних об'єднань. Їхня чітка прив'язка до європейського громадянства включає виборчі права, свободу зборів і асоціацій, право на добре управління, доступ до офіційної документації та право на подання петицій. Основні зобов'язання, передбачені Хартією, включають обов'язок поважати і захищати людську гідність, враховувати думку дитини, забезпечувати обов'язкову безкоштовну освіту та захищати навколишнє середовище. До того ж, у Хартії визначено положення, яке стосується зловживання правом (ст. 54). Це положення передбачає, що представники влади чи приватні особи не повинні ліквідувати або надмірно обмежувати права і свободи інших осіб. Гарантії прав і свобод в Європейському Союзі включають інституційні, процесуальні та матеріальні заходи. Інституційні гарантії включають судовий захист, позасудові механізми захисту, Омбудсмана Європейського Союзу, Комісію, Європейського контролера із захисту даних, Загальний контрольний орган у межах Європолу, а також дипломатичні та консульські представництва держав-членів у третіх країнах. Процесуальні гарантії включають

право на справедливий і публічний розгляд справи, право на юридичну допомогу, презумпцію невинності, принцип законності та пропорційності злочинів і кари, принцип недопущення повторного притягнення до кримінальної відповідальності за той самий злочин, заборону позбавлення свободи за борги та право на апеляцію стосовно кримінальних справ. Матеріальні гарантії передбачають компенсацію завданих особам збитків, вчинених іншими особами. Юридичні та фізичні особи, органи ЄС та держави-члени можуть бути піддані майновій відповідальності. Регулювання майнової відповідальності фізичних і юридичних осіб зазвичай визначено внутрішнім правом держав-членів.

Протягом останніх десятиліть Європейський Союз пройшов шлях становлення власної системи захисту прав людини, від відкидання ідеї, що захист прав людини може перевершувати положення права ЄС, до створення власного каталогу прав людини у Хартії основних прав. Приєднання ЄС до Європейської конвенції з прав людини створило юридичні умови для цього. Враховуючи ці зміни, перед Україною виникає необхідність у вдосконаленні власної системи захисту прав людини відповідно до критеріїв вступу до ЄС, що передбачають відповідний рівень дотримання прав та основних свобод людини для повноправного членства в Євросоюзі.

Для забезпечення стабільності всієї державної системи та успішної інтеграції України в правове поле цивілізованих країн світу вирішальним є створення ефективної та динамічної судової влади в Україні. Однією з основних проблем, яка виникає у процесі гарантування основних прав і свобод людини, зокрема соціальних, є визначення областей їх застосування та меж їхнього змісту. На даний момент конституційні норми в основному відображають опосередкований вплив держави на соціальну сферу, існує відсутність чіткої та безпосередньої відповідальності держави перед громадянами, а також відсутність відповідальності окремих осіб перед державою. Враховуючи, що

гідне життя можливе лише при належних та рівних можливостях для задоволення первинних життєвих потреб, застосування конституційно-правового регулювання для розвитку суспільства є необхідним і невід'ємним, оскільки це гарантує захист прав та свобод людини та громадянина, а також сприяє збереженню стабільності, порядку та організованості в суспільстві і сприяє реалізації перспектив економічного та соціального розвитку. Механізм конституційно-правового захисту прав і свобод людини є важливою частиною процесу євроінтеграції. Судова влада відіграє ключову роль у гарантуванні реального втілення та захисту прав і свобод людини від порушень. У контексті євроінтеграції судова влада стає інструментом для зміцнення демократії та правової держави в Україні, а також для виконання зобов'язань перед Європейським Союзом у сфері прав людини. Отже, процес євроінтеграції впливає на регулювання прав і свобод людини в Україні. Це обумовлено потребою відповідності України критеріям для вступу в Європейський Союз, включаючи дотримання прав людини та боротьбу з корупцією. Таким чином, Україна має приймати заходи для поліпшення захисту прав і свобод громадян, зосереджуючись на таких аспектах, як права людини, свобода слова, правосуддя, релігійна свобода, права національних меншин та права жінок.

Для досягнення цілей євроінтеграції необхідно привести законодавство України у відповідність із стандартами Європейського Союзу, зокрема, шляхом реформування судової системи, гарантування свободи ЗМІ та підтримки розвитку громадянського суспільства. Загалом, процес євроінтеграції сприяє підвищенню захисту прав і свобод людини в Україні, наближаючи національне законодавство до міжнародних стандартів і сприяючи більш прозорому та демократичному розвитку країни. Ефективність регулювання прав, свобод та обов'язків людини та громадянина в Україні залежить від різноманітних факторів, і їх аналіз може сприяти досягненню максимально ефективного захисту прав громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тимошук О.Г. Забезпечення прав людини в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. Гарантії забезпечення прав та свобод людини: національний та міжнародний досвід: колективна монографія / Кол. авторів. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. 206–241 с.
2. Корнієнко М. В. Права людини в умовах воєнного стану: загально правовий дискурс. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 1–2. С. 27–31.
3. Цуркан-Сайфуліна, Ю. В. "Забезпечення прав людини як найважливішої конституційної категорії в умовах воєнного стану." Наукова стаття. *Держава та регіони*. Науково-виробничий журнал. Серія: Право, 2023 р., № 3 (81). С. 200–204. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.31>.
4. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
5. Statute of the Council of Europe. London, 5.V.1949. European Treaty Series – No. 1. URL: <https://rm.coe.int/1680306052>
6. Месюк М. П. Взаємодія інститутів влади та громадянського суспільства в Україні у контексті євроінтеграційних процесів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 8. С. 87–93.
7. European Union. Treaty on the Functioning of the European Union 2007. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. Official Journal C 326 , 26/10/2012 P. 0001 – 0390 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012E/TXT>
8. Charter of Fundamental Rights of the European Union. European Union 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012P%2FTXT>